

Василь Педич,
Віталій Тельвак,
Вікторія Тельвак

«Предтеча унії» – історико-церковне дослідження Олександра Сушка

Vasyl Pedych, Vitaliy Telvak, Viktoria Telvak

«Precursor of the Union» – historical and ecclesiastical research of Oleksandr Sushko

Historical and ecclesiastical problems of scientific heritage of Oleksandr Sushko, the representative of Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky, on the example of his historical work «Precursor of the Union» are investigated. A conclusion that the author managed to highlight important pages of the history of Protestant Reformation and Counter-Reformation is made.

Keywords: Oleksandr Sushko, «Precursor of the Union», Protestant Reformation, Counter-Reformation, historical and ecclesiastical research

Досліджується історико-церковна проблематика в науковій спадщині представника львівської історичної школи М. Грушевського Олександра Сушка на прикладі його праці «Претеча унії». Зроблено висновок про те, що автору вдалося відтворити важливі сторінки історії реформації та контрреформації XVI ст. в Польщі.

Ключові слова: Олександр Сушко, «Претеча унії», Реформація, Контрреформація, історико-церковні дослідження

Олександр Сушко, малознаний сьогодні дослідник історико-церковних проблем – учень Михайла Грушевського, представником його львівської історичної школи¹. На жаль, науковий доробок О. Сушка залишається практично недослідженим; у вітчизняній історичній науці немає праць, де б творчість галицького вченого виступала предметом самостійного історіографічного аналізу. Чи не єдина згадка про історичні дослідження О. Сушка належить професору Л. Зашкільняку². Хоча на початку XX ст. деякі його дослідження отримали схвальну оцінку Івана Франка, котрий назвав їх «гарним свідомством не лише здібності автора, але також тої серйозности, з якою він займався працею над історією руської церкви й початків унії»³. Також І. Франко реферував історико-церковні студії О. Сушка на засіданні Історично-філософичної секції НТШ⁴. Така невиправдано скромна увага історіографів до постаті учня М. Грушевського пояснюється мабуть тим, що він ще у переддень Першої світової війни виїхав до Канади, а згодом до США, і до активного наукового життя більше не повертався.

Протягом 1903–1904 рр. на сторінках «Записок НТШ» було надруковано студію О. Сушка «Предтеча унії»⁵, підготовлену в історичному семінарі М. Грушевського⁶. Праця була присвячена, за словами автора, «одному із забутих, а голосних свого часу діячів – Бенедикту Гербесту», що випав з «пишного хороводу мужів, яких домашня історія поставила на педестал безсмертної слави». Молодий дослідник чітко окреслив власне наукове завдання: «Видобути на денне світло се, що було досі закрите, прояснити як слід забуті події та кинути яснійше світло на працю і труди забутих діячів, віддати їм се, що їм належиться»⁷. А належалася Бенедикту Гербесту, на думку О. Сушка, роль предтечі унії, «головного проповідника католицької пропаганди в полуденно-західних краях Руси-України»⁸. Історик розглядає її в органічному зв'язку з його всебічною діяльністю на тлі тогочасних історичних подій. Вибором предмету дослідження він завдячував Кирилу Студинському, про що згадав у вступі своєї студії.

Слід зауважити, що місіонерська праця Б. Гербеста на Русі перед братською унією вже була предметом спеціального дослідження О. Сушка⁹. В рецензії на нього І. Франко відзначав, що історик «нарисовав фігуру напівзабутого полеміста та місіонера досить живо і пластично». Разом з тим, критик висловив жаль, що автор «не дав у своїй праці всесторонньої студії про Гербеста, а спеціально про Гербеста-письменника з часу перед його вступленням до єзуїтського ордена»¹⁰. Рецензент висловив побажання, щоб автор підготував «детальнішу студію», в якій «в'яснить всі прогалини[...] і дасть нам справді повний та заокруглений образ того діяча, на якого дотеперішні історики так мало звертали уваги»¹¹.

О. Сушко намагався якнайповніше врахувати побажання та зауваження відомого вченого при підготовці нового, більш ґрунтовного дослідження. Він ретельно опрацював більшість друкованих і рукописних джерел з бібліотек та архівів Львова, Кракова, Відня, згадавши також ті, «до яких на жаль не мав доступу» (зокрема, римські архіви (ватиканські і приватні), познанські єпископські і капітульні тощо).

Розпочинається робота цікавим авторським описом Європи XVI ст., коли «вже людський дух не вдовольнявся нудною схоластичною філософією, уже не хотів черпати натхнення в критих порохом фоліантах аристотелевої премудрости, в науках арабів: по Європі повіяло ніжним леготом гуманізму»¹². О. Сушко акцентує увагу на тому, як гуманізм причинився до розвою реформації, до виступу плеяди діячів XVI ст., «почавши від Лютра і скінчивши на Генріку VIII». Історик простежує генезу реформаційного руху в Польщі, зауваживши, що «головним огнищем нових течій, де вперше знаходили б голосний відгомін західно-європейські ідеї, повинна була бути безперечно Краківська академія». «Але ніде правди діти, – пише далі дослідник, – Краківська академія власними

руками гасила добровільно ніж ні проблиски величного світла, яке так чудово освітлювало всю Європу»¹³.

О. Сушко спростовує некритичні висновки польського історика Ю. Шуйського про значний поступ гуманізму в академії, оскільки він, на його думку, «гляди́ть на все очима одушевленого поета, який все бачить в красних прина́дніших красках, як воно в дійсності було»¹⁴. Полемізуючи із польським дослідником, учень М. Грушевського констатує, що «[...] вир життя, який до дна зворушив усю Західну Європу, не міг продертися у річ посполиту крізь вузькі вікна Краківської академії». Але, стверджує історик, розповсюдження нових ідей, які були «конечною консеквенцією столітньої умовою боротьби, бунтом здорового розуму», вже не можна було зупинити. «Реформація і всі інші добрі і злі наслідки гуманізму, – наголошує дослідник, – все це розлилось в цілій Польщі, заливаючи все елементарною силою новизни»¹⁵.

О. Сушко заперечує й іншу тезу Ю. Шуйського, що «про науку Лютра в перших літах його виступу мало що в Польщі чути», оскільки серед міщан багато було німців, тому, переконаний він, це зумовило швидке поширення протестантизму. На доказ цього припущення молодий учений покликається на історичні джерела, зокрема, наводить королівську грамоту від 1520 р., якою «заказується під карою в'янення і конфіскації дібр» вилучати книжки Лютера, а едикт короля 1523 р. вже загрожує «смертю» за поширення його ідей. Втім, не допомагали ні категоричні постанови синодів у Ленчиці і Пьотркові в 1523 р., 1527 р., 1530 р., 1532 р., ні королівські заборони їздити на науку за кордон (1534 р.), ні погрози покарання за переховування протестантських магістрів (1541р.)¹⁶.

О. Сушко називає становище в Польщі під кінець правління короля Жигмонта II «релігійним безголов'ям». На думку дослідника, «образ тодішніх суспільних ферментів» не був би повністю з'ясований, коли б він «поминув оден дуже важний чинник, що для зрозуміння реформаційного руху в Польщі має першорядне значення» – це стан польського католицького духовенства. Автор детально зупиняється на характеристиці тодішньої церковної ієрархії та наводить «страшні слова» осуду католицького вищого духовенства, причому, як стверджує історик, сказаними не чужинцями, не «еритиками», а бездоганними католиками, відпоручниками краківської капітули на синод в Пьотркові 1551 р. – Мартіном Кромером, Петром Мишковським та Станіславом Гурським. З огляду на те, що цей матеріал ще не був запроваджений до широкого наукового вжитку, дослідник вважав за потрібне «навести бодай одробину цього прецікавого тексту», в якому «відслонена уся глибина моральної гнилі польського католицького духовенства». Історик зауважує, що цей «знаменитий об'яв тодішніх церковних відносин» для нас важливий тим, що подібні жалі читаємо також в звісним

«Треносі» Мелетія Смотрицького. О. Сушко вважає, що найважливішою причиною такого «страшного морального упадку» духовенства було те, що вибір біскупів залежав виключно від «двірської камарилі, від короля, який біскупські мітри роздавав людям, що звичайно заслуговували собі високі становища – в королівській канцелярії, або в будуарах королевої». Історик відтворює сумний стан кафедральних шкіл, де молоді часто «миліша була чарка, як наука» та монастирів, де «монахи та монахині поклонялися радше Венері, як святим та розганяли монастирський сум та тугу – пированям, танцями та тим о чім і не годиться писати». О. Сушко іронічно зауважує, що «по таким образі життя польського єпископату наші Онісифори Дівочки, Терлецькі, Балабани і хто там инший, – нікого також не здивують»¹⁷.

Дослідник наголошує, що змалював стан польського католицького духовенства, «добираючи майже виключно чорних красок, бозагальний образ тодішніх церковних відносин стелиться таки на дуже темнім фоні». Він заперечує тезу відомого дослідника історії єзуїтів кс. Заленського, який назвав «отсю Содому і Гомору» пониженням «духу релігійности». «Нема що казати – характеристика дуже делікатна», – саркастично підмітив О. Сушко¹⁸. Історик констатує, що нарікань на страшне моральне зіпсуття тодішнього католицького духовенства в рукописних і друкованих пам'ятках «без числа».

Закономірно, що перед дослідником постали й питання про те, якими були у нас на Русі церковні відносини, яке було духовенство, якою була ієрархія? Його відповідь була короткою: «Гірше не було, але й ліпше також»¹⁹. Історик зупиняється на детальному аналізі становища православної церкви того часу, риторично зауважуючи, «чи ж могло бути краще у тих, що цілі століття абсорбували усі свої животні сили на оборону Європи перед інвазією некультурних азійських орд [...] у тих, що цілі століття зазичувалися в сусідній Візантії – беручи огонь з погасаючої ватри, та у тих, що в горячквій погоні за світлом гасило свій духовний голод культурних потреб – трутою – шумовинням культурних ферментів в сусідньої Польщі?»²⁰.

О. Сушко переконаний в тому, що поширення польських впливів в Україні найбільш спричинилося до прийняття Люблінської унії. Оцінюючи її наслідки, дослідник категорично заперечує висновки частини польських істориків, котрі вважали цю унію «апофеозом мудрості». Він стверджує, що після неї «поруч себе стали два народи чужі собі традиціями, вірою, культурою та язиком» і наслідки цього, на його думку, були фатальними. Українська шляхта «польщиться[...] кидає православну церкву і таким чином палить за собою останні мости колишньої приналежності до українського народу»²¹. Принагідно відзначимо, що й сучасна вітчизняна історіографія, аналізуючи

Люблінську унію, також акцентує увагу на негативних її наслідках, особливо в духовній сфері²².

О. Сушко наводить конкретні свідчення морального розкладу духовенства православної церкви другої половини XVI ст. Використовуючи історичні джерела, він змальовує страшну інтелектуальну, соціальну, економічну «недолю», в якій «туманіло» нижче православне духовенство, котре «не різнилося зовсім від недолі кріпака». Історик зауважує, що в такому сумному становищі знаходилися ті, що «силою обставин мали бути світочами та провідниками широких народних мас»²³. Учений з гіркотою наголошує, що українському народові для національно-релігійного відродження («пробурхання») треба було «аж такого гіркого «momento» як берестейська капітуляція, треба було перейти аж такий хрест»²⁴.

Повертаючись знову до становища католицької церкви, О. Сушко погоджується з висновком проф. П. Любовича, що зміни, які сталися в Польщі, відбулися відносно спокійно, без страшних насильств і потрясінь, як це було в Західній Європі. Перемогу контрреформації польська історіографія традиційно пов'язувала з діяльністю ордена єзуїтів. Про це, зокрема, писав відомий польський вчений О. Брікнер. Опираючись на його роботу, О. Сушко в своїй рецензії стверджує, що вплив єзуїтів та упадок реформації проф. О. Брікнер «рішучо переоцінює», що «здібних борців в католицькій церкві тоді не бракувало»²⁵. Один з них, котрий, на думку історика, «сміливо може стати поруч Скарги, [...] зумів звестися високо понад сучасну сфанатизовану товпу, виступивши перед широкою громадою з новими гадками, далекосяжними планами»²⁶ – Бенедикт Гербест, постать якого і стала предметом спеціального дослідження наступних частин студії О. Сушка.

Використовуючи літературу і рукописні джерела з архіву князів Чарторийських у Кракові та відділу рукописів бібліотеки Оссолінських у Львові, автор намагається «усунути усякі похибки та баламутства», які нагромадилися в історіографії. Він стверджує, що з понад тридцяти авторів, давніх і сучасних, хто писав про Б. Гербеста, «жоден не встерігся від дуже не раз фатальних помилок»²⁷.

З «вельми рухливого життя» Б. Гербеста, О. Сушка найбільш цікавить те, наскільки він «причинився до розвою подій в історії України, а власне – яку роль судила йому доля відіграти в тім польсько-українським ферменті, що звівний загально під назвою заведення унії на Русі»²⁸. Забігаючи наперед, наголосимо, що молодий дослідник явно переоцінив роль Б. Гербеста в цих драматичних подіях.

Розглядаючи біографію героя своєї студії, історик звертає увагу на те, що оскільки він народився в «чудовій підгірській околиці Добромиля невеликому

містечку Нове місто, то звідти його «шумне» прізвище «Neopolitanus», яким він підписував свої твори. Цим дослідник спростував твердження деяких польських істориків, що це прізвище походить від того, що рідня Гербеста була з італійського Неаполя. О. Сушко пише про «рішучо міщанське походження» Б. Гербеста, причому наголошує – «підношу се з натиском», бо в історіографії утвердилася теза про те, що він був «галицьким шляхтичем». Історик подає цікаву характеристику його родинного середовища, відзначаючи особливу роль матері. «Серцем домашнього огнища Бенедиктової сім'ї, – пише О. Сушко, – була мати Софія – тип побожної середньовічної міщанки – матрони, яка в будень займалася домашнім хозяйством, в неділю спішила до костела – а поза тим виховувала своїх дітей відповідно старої доброї рецепти: страх господинь – початок мудрости»²⁹.

Описуючи навчання Б. Гербеста, дослідник зауважує, що про перші роки студій ніяких документів не збереглося, тому «годі дати тепер певну відповідь», проте початок його навчання в Краківському університеті (1548 р.) чітко простежується в каталогах студентів. Автор подає досить детальний опис тогочасного Краківського університету, акцентуючи увагу на стан наук, відносини, професуру, а також на те, «яке багатство гадок та поглядів на світ міг винести молодий та вражливий ум із тодішньої краківської *Almamater*»³⁰. О. Сушко означив стан Краківського університету в ту пору як «добу мертвеччини, де цвили ще як найліпше стократно пережуді виклади аристотилівської філософії, опертої на поганих латинських перекладах»³¹. Щоб хоч якось «зарадити злому», «передові люди» своїм коштом запрошували до університету вчених з Італії. Найбільше Б. Гербест почерпнув з викладів Петра Ілліцина – «гуманіста в найширшім розумінню слова», про якого він пізніше згадував із вдячністю.

Аналізуючи обставини подальшого життєвого шляху Б. Гербеста, історик описує його буття у Львові, куди він був скерований Краківським університетом на керівника митрополичної школи, котра була його «колонією». О. Сушко подає чудовий опис тодішнього Львова як «надзвичайно рухливого міста», стверджуючи, що друга половина XVI ст. в інтелектуальному житті львівських міщанських родів була «найкраснішою добою», а їх стан «славився добробутом та заможністю»³². «Торгівля з казковим Орієнтом, – пише історик, – витворювала у Львові якусь небуденну атмосферу, подражнювала уяву та будила в розбурханих душах львівських купців бажання артистичних розкошів, замилювання в штуках і науках»³³. В такій атмосфері судилося Б. Гербесту прожити майже три роки, серед «найрізноманітніших людей всіляких народностей, пізнати їх взаємні відносини, їх звичаї та обичаї, зрозуміти їх бажання, стремління та інтереси»³⁴.

О. Сушко ретроспективно простежує історію митрополичої школи у Львові від її утворення в 1400 р. Припускає, слідом за польським істориком Л. Фінкелем, що в той час (друга половина XVI ст.) вона вже була «по тодішнім гадкам рішучо висою шкільною інституцією». Але, зауважує він, «відповісти з певністю на цю дотепер ще спірну kwestіюсе річ не легка»³⁵, оскільки не збереглися автентичні документи. Дослідник докладно зупиняється на реформуванні Б. Гербестом системи навчання в школі, а саме поділу школярів на класи (чого раніше не було), встановлення чітко регламентованого тижневого розкладу, запровадження диспутів як обов'язкового компоненту навчання. Окрім того, тих учнів, «які в науці не могли дорівнювати прочим своїм товаришам, привчовували чільніші школярі»³⁶. Разом з налагодженням навчання в митрополичій школі, Б. Гербест «уряджував у Львові публічні латинські декламації», які користувалися популярністю серед освічених міщан.

Історик досліджує наступний життєвий етап Б. Гербеста, пов'язаний з його поверненням до Краківського університету (1553 р.), де він отримав ступінь магістра. Нажаль, промоційна книга докторів, магістрів та бакалаврів, які отримали ці ступені між 1542–1560 рр. була втрачена, що унеможливило визначення часу його здобуття. О.Сушко зазначає, що цей час в житті героя його студії – доба інтенсивної наукової праці молодого магістра, «що гідно готувався до так гарячо бажаного, в молодечих мріях випещеного становища професора Ягайлонської Академії»³⁷. Одне за одним «посипалися писання» Гербеста, що, на думку історика, поставило його «в ряд перших сучасних найпродуктивніших письменників». Найбільший резонанс здобули дві його праці, присвячені розбору бесід та листів Цицерона.

1559 р. Б. Гербест покидає Краків, бо «розшалілася страшна зараза» і всі тікають з «безталанного міста», шукаючи захисту у «сільському затишку», в горах або пісках. На запрошення гнізненського архиєпископа Яна Пшерембського він їде до його резиденції в Скерневицях управителем школи. Саме протягом цих неповних двох років його побуту в Скерневицях взаємини із «ревним католицьким достойником» примасом Я. Пшерембським, на думку О. Сушка, стали «огнем, в якому він [Б. Гербест] перетопив свій світогляд». Історик констатує, що до 1562 р. Б. Гербест був «гуманістом в найповажнішій значенні свого слова», а пізніше «він зміниться до невпізнання – місце колишніх класиків займають тепер святи вітці католицької церкви [...] тепер він в ряді найбільш загорілих оборонців церкви. Таким сходиться він вже й до гробу»³⁸.

Після свого повернення із Скерневиць до Кракова Б. Гербест отримав посаду університетського професора, а для підробітку став домашнім вчителем в сім'ї королівського маршала С. Маційовського. Історик звертає увагу на його учня, Бернарда Маційовського, котрий «чверть століття

опісля так видко засвітив на авиді польсько-католицької церкви», будучи біскупом луцьким (до 1600 р.), згодом краківським (до 1606 р.), а опісля арцибіскупом гнізненським. О. Сушко з пафосом наголошує: «Яка ж то чудна та химерна то та доля [...]. Якими ж то манівцями вона не ходить [...]. Ось і чотирнадцять-літній хлопчина прислухається словам свого вчителя, а вони мов ті краплі олова падуть на молоду душу та глибоко впиваються в хлоп'яче серце [...]. Гербестові гадки та ради оділи його ученика в кардинальську пурпуру»³⁹.

З 1563 р. Б. Гербест на запрошення біскупа Яна Чарнковського переїжджає до Познані. Автор докладно зупиняється не тільки на обставинах його від'їзду із Кракова, а й намагається з'ясувати те, коли саме він відбувався, зауваживши, що в польській історіографії щодо нього є лише «вгадування». «Я б не затримувався на сих помилках, – пише О. Сушко, – але на їх основі повстали нові помилки і нові баламутства»⁴⁰. Використовуючи історичні джерела, він аргументовано доводить, що Б. Гербест був запрошений біскупом Чарнковським в 1562 р., але на сталий побут до Познані він прибув 1563 р. Доречі, характеризуючи біскупа Чарнковського, О. Сушко зауважує, що саме він «причинився до нелюдського видання заможної княжни Гальшки з Острога за Лукаша з Гурки», чим вкрив своє ім'я «пятном нестертої ганьби»⁴¹.

Діяльність Б. Гербеста в Познані, аж до його вступу до єзуїтського ордену (1571 р.), на думку історика, виводить його в ряди «значніших представників католицького відродження». Він згуртовує навколо себе здібних полемістів і стає «пострахом дисидентів». Дослідник відтворює складні сторінки історії католицької контрреформації, акцентуючи особливу увагу на церковних синодах, які закладали її основу. Він стверджує, що на синоді 1561 р. вперше польський єпископат «під обради синоду» порушив питання «спровадження єзуїтського ордену до Польщі». Історик полемізує з польськими дослідниками, котрі «допустилися фатальної помилки, цитуючи під 1542 р. документи з 1561 р.», що призвело до хибного твердження, начебто ще в 40-х роках XVI ст. гнізненські арцибіскупи Гамрат та Дзержковський виступали з проектом запрошення єзуїтського ордену до Польщі⁴².

Детальному аналізу згаданої проблеми О. Сушко присвятив окреме, спеціальне дослідження, в якому розкрив передумови і механізм появи єзуїтів у Польщі, до чого, на його думку, значною мірою причинився знаний польський хроніст і вчений М. Кромер⁴³. Постанови варшавського синоду 1561 р. історик видрукував окремо як додаток до своєї праці⁴⁴. За допомогою єзуїтів посилювся наступ контрреформації, «душею та верховодом в сій завзятій боротьбі», на думку історика, якраз був Бенедикт Гербест.

Отже, праця О. Сушка «Предтеча унії» стала вдалою спробою аналізу церковно-релігійних відносин в Польщі в т.зв. «золотій добі короля Жигмонта II», здійсненою на основі ретельного опрацювання літератури та різнопланових джерел. Важливою рисою праці була вдала спроба автора спростувати шаблонні псевдопатріотичні твердження польської історіографії в трактуванні минулого та аргументовано поставити під сумнів поширені апокаліптичні сюжети про «темну Русь», а також «добродайне» прилучення її до католицизму як джерела просвіти. Звичайно, молодому історику не вдалося уникнути глорифікації героя своєї студії. Про це, врешті, ще на початку XX ст. зауважив І. Франко, поставивши під сумнів трактування О. Сушком Б. Гербеста як предтечу унії. «Можливо, що для єзуїтського братства, – пише І. Франко, – ті заслуги були великі, але ані для Руси, ані навіть для унії ми не можемо добачити їх[...]. Далеко натуральніше буде припустити, що працював він просто над перетяганем руської православної або протестантської шляхти на латинський обряд»⁴⁵. Варто і сьогодні погодитися з такою оцінкою авторитетного вченого.

- ¹ Див. докл.: Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914рр.). – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
- ² Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // *Wielokulturowe środowiskohistoryczne Lwowaw XIX – XX w.* – Tom.III. – Rzeszów, 2005. – S. 237.
- ³ Франко І. Рец. на : Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Руси в доберестейській добі // *Записки НТШ* (далі – ЗНТШ). – 1902. – Т.XLVII. – Кн. III. – С.16.
- ⁴ Франко І. Увага про назву «Палінодія» // *ЗНТШ*. – 1903. – Т.LIV. – Кн. IV. – С. 1.
- ⁵ Сушко О. Предтеча унії // *ЗНТШ*. – 1903. – Т.LIII. – Кн. III. – С.1-71; 1903. – Т.LV. – Кн.V. – С. 72-125; 1904. – Т.LXI. – Кн.V. – С. 126-177.
- ⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 608 (Головний каталог студентів університету). – Арк. 113.
- ⁷ Сушко О. Предтеча унії // *ЗНТШ*. – 1903. – Т. LIII. – Кн. III. – С. 2.
- ⁸ Там само. – С. 3.
- ⁹ Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Руси в доберестейській добі // *Альманах руско-українських богословів*. – Львів, 1902. – С. 117-195.
- ¹⁰ Франко І. Рец. на: Сушко О. Єзуїти в заведенню... // *ЗНТШ*. – 1902. – Т. XLVIII. – Кн. III. – С. 16.
- ¹¹ Там само. – С. 17.
- ¹² Сушко О. Предтеча унії // *ЗНТШ*. – 1903. – Т.LIII. – Кн. III. – С. 5.
- ¹³ Там само. – С. 3.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – С. 8.
- ¹⁶ Там само. – С. 17–19.
- ¹⁷ Там само. – С. 28–30.

- 18 Там само. – С. 31.
- 19 Там само. – С. 32.
- 20 Там само. – С. 33.
- 21 Там само.
- 22 Див. напр.: Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – №3. – С. 83-84; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 8.
- 23 Сушко О. Предтеча унії... – С. 36–37.
- 24 Там само. – С. 41.
- 25 Сушко О. Рец. на : Brückner A. Nienawiścwy znaniowa za Zygmunta III // ЗНТШ. – 1903. – Т.LII. – Кн. II. – С. 17.
- 26 Сушко О. Предтеча унії... – С. 44.
- 27 Там само. – С. 46.
- 28 Там само.
- 29 Там само. – С. 53.
- 30 Там само. – С. 59.
- 31 Там само. – С. 60.
- 32 Там само. – С. 66.
- 33 Там само. – С. 67.
- 34 Там само.
- 35 Там само. – С. 71.
- 36 Сушко О. Предтеча унії // ЗНТШ. – 1903. – Т.LV. – Кн. V. – С. 78.
- 37 Там само. – С. 91.
- 38 Сушко О. Предтеча унії // ЗНТШ. – 1904. – Т.LXI. – Кн. V. – С. 127-128.
- 39 Там само. – С. 145.
- 40 Там само. – С. 141.
- 41 Там само. – С. 150.
- 42 Там само. – С. 176.
- 43 Сушко О. Впроваджене єзуїтів до Польщі. Історично-критична студія // ЗНТШ. – 1904. – Т. LVII. – Кн. I. – С. 1-28; Т.LVII. – Кн. II. – С. 29–60.
- 44 Сушко О. Варшавський синод з року 1561 // ЗНТШ. – 1904. – Т. LIX. – Кн. III. – С. 1–17.
- 45 Франко І. Рец. на: Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Русі в доберестейській добі // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVIII. – Кн. III. – С. 17.